

Эсенкулов Н.Ж.

МАЛ ЧАРБАСЫН ӨНҮКТҮРҮҮ МЕНЕН ӨЛКӨНҮН АЗЫК ТҮЛҮК КООПСУЗДУГУН КАМСЫЗ КЫЛАБЫЗ

Эсенкулов Н.Ж.

ОБЕСПЕЧИМ РАЗВИТИЕ ЖИВОТНОВОДСТВА И ПРОДОВОЛЬСТВЕННУЮ БЕЗОПАСНОСТЬ СТРАНЫ

Адам баласы жашоо тиричилигин жашап турган жердин жаратылыш шартына карата жүргүзөт эмеспи, тоолу малга ылайыктуу болсо мал багып, дыйканчылыкка ылайыктуу болсо эгин эгип, деңизге жакын болсо балык кармап. Кыргыз эли жери тоолу болгондуктан, эзелтен бери мал чарбачылыгы менен алектенип мал багып, өмүр сүрүп келген жана өмүр сүрүп жатат. Мал чарбасыз, малсыз Кыргызстанды элестетүү мүмкүн эмес. Мал кыргыз үчүн, тамак-аштын булагы, үйү, идиш-аягы, кийим-кечеси, транспорттук каражаты, соодасы, отуну, спорттук оюну деги эле жашоосунун өзөгү. Ошондуктан, кыргыз бири-бири менен учурашкан кезде да, мал жан, бала-чака аманбы деп, адегенде малдан баштап анан калгандарын сураган. Кыргыздардын бейпил жашоосу түздөн-түз малдын жайыт, суу менен камсыз болушуна көз каранды болгондуктан, жашоосун дайыма биринчи кезекте малга жайлуу жерлерге көчүп конуп жүргүзгөн.

Кыргыздын байлыгынын негизин мал түзгөндүктөн кыштын кыраан чилдесинде өз алдынча тоют таап жегенге жарамдуу малдарды өстүрүшүп, малдын асыл тукумдуулугун сапатын жакшыртуунун үстүндө иштеп суука, ысыкка чыдамдуу, алыскы аралыкка, тоо-ташка жүргөндө чарчабаган бышык жылкылардын тукумун чыгарышкан. Деги эле кыргызда төрт түлүк малдын ичинен жылкынын орду өзгөчө. Жылкынын эти кыргыз үчүн эң даамдуу, кымызы сый тамак гана болбостон коомдо күлүк, жорго жылкылар ээсинин кыргыз коомчулугундагы кадыр-баркын да жогорулаткан. Дагы бир белгилей кетчү нерсе тоолу шартта жашаган кыргыз үчүн жылкынын эти адамдын суука туруштук беришин камсыз кылып, койдун, уйдун, эчкинин этинен айырмаланып кышында да тонуп калбагандагы менен да баалуу. Малдын жалпы башы да дээрлик жылкылардын кыштын күнү карды тээп оттоп, канча майда жандык жана ири мүйүздүү малга жер ачып беришине да жараша болгон. «ат, аттан кийин жат», «ат сыйлаган жөө калбайт» деген кыргыздын макалдары да, кыргыздын жылкыга жасаган өзгөчө мамилесинин күбөсү.

Окумуштуулардын, жалпы эле кыргыз коомчулугун кызыктырган, кыргыз байыркы эл

болсок, эмнеге башка элдерге салыштырмалуу азыз, деген суроонун жообу, элибиздин көчмөн мал чарбачылык менен жашап калгандыгында болуп жүрбөсүн.

Анткени, дыйканчылык, курулуш, кол өнөрчүлүгү менен кесип кылган отурукташкан элдер дайыма кошумча жумушчу күчүнө муктаж болсо, биринчиден көчмөн мал чарбачылык менен кесип кылган элге кошумча жумушчу күчүнүн зарылчылыгы жок болуп, бир эле киши 500-600 баш койду кайтарганга жараса, экинчиден, малды дайыма тоют менен камсыз кылуу үчүн кеңири жайыттар талап кылынат. Эгер мал менен оокат кылган калк тез темп менен көбөйүп отурса, калктын азык-түлүк менен, малды жайыт менен камсыз кылуу проблемасы пайда болмок. Үчүнчүдөн, ар бир 10-15 жылда бир болуп турган «жут» да малдын башынын көбөйүп кетишин чектеп, көчмөн калктын көбөйүп кетишине тоскоол болгон. Япондордун эсеби боюнча Чынгызхандын доорундагы кыргыздардай эле көчмөн мал чарбачылыгы менен оокат кылган монголдордун саны 500-600 миң болгон экен. Эгер ошол кездеги кытайлар 60 млн., Орто жана Жакынкы Азия менен Россиянын калкын 20-30 миллионго жакын деп эсептесек монголдор өз элинен 150 эсе көп башка элдерди бийлеп турган.

Көчмөндөрдө калктын санын тез темп менен өстүрүү үчүн, колдогу малга кышка жетиштүү тоют базасын даярдоо аркылуу жетишүүгө болмок. Ушул жерде айта кетчү нерсе Кыргызстандын шартында 180 күн же алты ай кыш болгонун эске алсак, мал чарбасын кирешелүү тармакка айландыруу мурун да, азыр деле чоң проблема экендигин көрсөтүп турат.

Бүгүнкү күнү дүйнө жүзүндө тоё тамак ичпей, ачкачылыктан азап чегип жаткан адамдардын саны 1 миллиардка жакындап, азык-түлүккө, таза сууга болгон талап күндөн-күнгө өсүп жаткан убакта, буга кошумча жер жүзүндөгү адам баласынын тез темп менен көбөйүп бара жаткан мезгилде, өлкөнүн калкын азык-түлүк менен камсыз кылуу, өлкөдөгү стратегиялык багытка айланды.

Дүйнөлүк практика көрсөткөндөй, айыл-чарбасында илим-билимдин жетишкендиктерин, жаңы технологияларды пайдалануу жана

инвестицияларды тартуу менен өнүккөн өлкөлөр жакшы ийгиликтерге жетишүүдө. Мисалы, жаратылыш шарты боюнча мал чарбачылыгын өнүктүрүү үчүн ыңгайсыз делген Израилде, бир саан уйдан орточо саап алынуучу сүт 14 миң литрди түзөт.ⁱ Бизде Союз мезгилинде 1987 жылдары ар бир уйдан орточо 2394 литр сүт саап алсак, азыркы күнү деле андан ашып кеткен жокпуз.

Өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугуна өзгөчө көңүл бурган дагы бир өлкө бул Сауд Аравиясы. Баарыбызга белгилүү дүйнө жүзүндөгү нефтинин запасы боюнча биринчи орунда турган, нефти долларларга чөмүлүп жаткан Сауд Аравиясы какыраган суусу жок чөлдө буудайдын ар гектарынан орточо 40 центнерден түшүм алып, ар бир саан уйдан 7,1 литр сүт саап алып, 186 млн. баш бройлер тоокторду өстүрүп жатканын көрүп, айыл-чарбасына кеткен чыгымдын, сатып алганга караганда көптүгүнө карабастан айыл-чарбасын өнүктүрүп жаткандыгы колдоого алаарлык нерсе, болбосо, Сауд Аравиясы азык-түлүктү дүйнөнүн каалаган өлкөсүнөн, каалаган көлөмдө сатып алууга мүмкүнчүлүгү бар эмеспи.

Эми 1987 жылы же Союз таркаганга чейинки маалымат боюнча Кыргыз ССРинде 1168 миң баш ири мүйүздүү мал, 10389,8 миң баш кой-эчки, 387,6 миң баш чочко, 293,4 миң баш жылкы жана 13927,2 миң канаттуу өстүрүлүп, Кыргызстанда өндүрүлгөн айыл-чарба продукциясынын 60,6% мал чарбасынын үлүшүнө туура келген. Кыргыз ССРи ошол эле 1987 жылы союлган салмакта 199,9 миң тонна эт, 997 миң тонна сүт, 621,1 млн жумуртка өндүргөн.

2009 жылдагы мал каттоонун жыйынтыгы боюнча Кыргыз Республикасында 2009 жылдын 1 январына карата 1224563 баш ири мүйүздүү мал, 4502651 баш кой - эчки, 63328 баш чочко, 362433 баш жылкы, 332 баш төө, 64795 баш эшек, 28076 коён, 4364777 үй канаттуулары жана 82987 бал челек катталган.ⁱⁱ

Ошентип, өлкөдө 2009 жылы 1987 жылга салыштырмалуу ири мүйүздүү мал 63563 башка, жылкы 69033 башка көбөйсө, кой-эчки 4492261 башка, чочко 324272 башка, үй канаттуулары 9562423 башка азайган. Жалпы ири мүйүздүү малдын 2% топоздорго туура келип бүгүнкү күнү өлкөдө 2473 баш топоз катталган. Өлкөдөгү 4502651 баш кой-эчкинин ичинен 896,9 миң башы же 19,9% эчкилер.

Эгерде 1987 жылда Кыргыз ССРинин калкы 4143,5 миң кишини түзсө, 2009 жылы өлкөнүн калкы 5300 миң киши болсо, республиканын калкы 1156,5 миң кишиге көбөйгөн. жыйынтыктай келгенде ири мүйүздүү мал менен жылкынын башы 132596 башка гана көбөйүп, өлкөнүн калкы малдын башына караганда он эсеге жакын көбүрөөк өскөн. Ошол эле мезгилде

кой-эчкинин башы 50%, чочконун башы 65%, үй канаттууларынын саны 72% кыскарган.

Өткөн кылымдын 90 жылдарынын башында дүйнө жүзү боюнча 1 млрд. 300 млн. ири мүйүздүү мал, 1 млрд.200млн. кой, 850 млн. чочко жана 65 млн. жылкы өстүрүлгөн.

Кой көп багылган өлкөлөргө 165 млн.койу менен Австралия, 110 млн. койу менен Кытай, 65 млн. койу менен Жаңы Зеландия, 58 млн. койу менен Россия, 52 млн. койу менен Индия, 40 млн. койу менен Турция, 36 млн.койу менен Казакстан, 35 млн. койу бар Иран, 30 млн. койу менен Англия жана 14 млндон 28 млнго чейин койлору бар Аргентина, Пакистан, Бразилия, Испания, Румыния, Монголиялар киришет.

XX кылымдын 90 жылдарындагы маалымат боюнча дүйнөдөгү мал чарбачылыгы өнүккөн өлкөлөрүндө бир жылда бир жанга Голландияда 200кг, Австралияда 180кг, АКШ менен Аргентинада 125кг, ФРГ менен Францияда 110кг, Польшада 80кг, Украинада 70кг, Россияда 60кг эт өндүрүлсө, Кыргыз Республикасында 2002-2006 жылдарда орто эсеп боюнча жан башына 35кг эт өндүрүлгөн. Биз кыргыздар дүйнөлүк орточо көрсөткүчтөн да эки эсе этти аз өндүрүп, анан эле этти көп жейбиз деп мактанганыбызды койбойбуз.

Сүт өндүрүү боюнча деле мал жандуу Кыргызстан мактанаарлык көрсөткүчкө ээ эмес. Анткени, ошол жогоруда көрсөткөн 2002-2006 жылдарда республика боюнча орто эсеп менен 90 литрден бир жанга сүт өндүрсөк, дүнүйө жүзү боюнча бир жанга орточо 110 литр сүт өндүрүлөт. Белгилей кетчү нерсе, ошол эле өткөн кылымдын 90 жылдарында Жаңы Зеландия бир жанга 2400 литр, Голландия 900 литр, Беларусь 700 литр, Франция 490 литр, ФРГ 450 литр, Украина 460 литр, Россия 350 литр сүт өндүрүшкөн. бул деген нерсе, республиканын калкы организмге зарыл болгон эт, сүт азыктары менен жетишээрлик деңгээлде камсыз болбой жаткандыгын көрсөтөт. Республиканын калкынын сапаттуу тамактанбагандыгынан боюнда бар аялдар аз кандуулук менен оорушса, төрөлгөн балдар нормадан аз салмакта төрөлүшүүдө.

Эми эмне себептен биз агрардык өлкө болуп туруп, элибизди мал чарба продуктулары менен камсыз кыла албайбыз деген мыйзам ченемдүү суроо туулат.

Биз калктын азык-түлүк менен эмне себептен жетишээрлик камсыз болбогондугунун себебин изилдегенде советтик пландуу экономика айыл чарба продукцияларын өнүктүрүүдө чарбаны эффективдүү жүргүзбөгөндүктөн, өндүрүлгөн продукциянын өздүк баасынын жогору болушунан көрөбүз. Союз мезгилинде айыл чарбасынын кирешелүү тармакка айланбагандыгынын дагы бир себеби, жалпы совет элинин

сатып алуу мүмкүнчүлүгүнүн төмөндүгүнөн, айыл чарба продукцияларынын баасы салыштырмалуу арзан болушунда, мамлекет калкты азык-түлүк менен камсыз кылуу үчүн, айыл чарба продуктыларын өндүрүүгө кеткен чыгымынан арзан баада, административдик метод менен туруктуу баада сатып алып тургандыгында. Эгемендүүлүк мезгилинде айыл чарба продукциясын өндүрүүчүлөр жеке чарба жүргүзүүдөгү тажрыйбасынын жоктугунан, зооветеринардык, техникалык сатып алуучу сервистик кызматтардын жоктугунан, майлоочу, күйүүчү майлардын, запастык бөлүктөрдүн кымбаттыгынан кыйналып, үлүшүндөгү малды бага албай, сатып, союп, малдын республика боюнча жалпы башынын кыскарышына алып келди. Буга кошумча айыл чарба продукцияларына болгон баанын арзан болушу, жеке дыйкан, фермердик чарбалардын машакаттуу мал чарбачылыгын өнүктүрүүгө стимулдун жоктугунда.

Жогорудагы кыйынчылыктарга карабастан биздин күжүрмөн айыл чарба продукциясын өндүрүүчүлөрүбүз, өлкөнүн калкын, азык-түлүк менен камсыз кылышууда, акырындап болсо да малдын башы жылдан жылга өсүүдө. Жогоруда айтылгандардын далили катары жылдан жылга мал чарбасынын тоют базасын бекемдөө максатында арпа менен көп жылдык чөптөрдүн айдоо аянттарынын көбөйүшүн белгилесе болот.

Бул жерде да мурдагы бийликтин СССРдеги жападан жалгыз чөп таңгактоочу машиналар заводун банкрот кылып, жоюп жибергендиги өкүндүрөт. Убагында завод жылына 30-35 миң даана чөп таңгактоочу машина чыгарып, өлкөнүн айыл чарбасын гана чөп таңгактоочу машиналар менен камсыз кылбастан, дүйнөнүн көпчүлүк өлкөлөрүнө экспорттоп турган. Заводту Союз таркаганда иштете албасак, убактынча токтото туруп, мүмкүнчүлүк пайда болгондо кайра чыгара баштасак, өзүбүздүн муктаждыгыбызды гана эмес коңшуларга экспорттоп, бюджетке валюта да түшүрмөкбүз. Таңгакталган чөп, ташыганга, жедиргенге ыңгайлуу болгондуктан жеке дыйкан, фермердик чарбалар чөп таңгактоочу машиналарды өзүбүз экспорттогон Тажикстандан, Прибалтика өлкөлөрүнөн кымбат баада сатып келүүгө аргасыз болуудабыз.

Бүгүнкү күнү айыл чарбасында түзүлгөн кырдаалды оңдоп, калкты сапаттуу азык түлүк менен камсыз кылуу үчүн реалдуу, акча каражаты менен камсыз болгон улуттук программа иштеп чыгуу өкмөттүн кечиктиргис милдети. Калыстык үчүн айтып коюу керек, эски бийликтин мезгилинде 2004 жылы иштелип чыккан 2010 жылга чейин элетти комплекстүү өнүктүрүүнүн улуттук стратегиясы иштелип чыккан. Улуттук стратегия адаттагыдай эле башкаруу чөйрөсүн

реформалоо, социалдык өнүгүү чөйрөсүнө колдоо көрсөтүү, инженердик инфраструктура чөйрөсүн өнүктүрүү жана экономика чөйрөсүнө колдоо көрсөтүү аттуу блоктордон турат. Тилекке каршы стратегияда айыл чарба продукция өндүрүүчүлөр муктаж болгон конкреттүү иш чаралар белгиленбестен, жергиликтүү өзүн-өзү башкаруу органдарын окутуу, консультация берүү, өнүгүшүнө көмөк көрсөтүү, жерди, кыймылсыз мүлктү каттоо, саясий чечимдерди кабыл алууда аялдардын ролун жогорулатуу, айыл өкмөттөрүнүн кызматкерлеринин билимин өркүндөтүү, мамлекеттик башкарууну өркүндөтүү, Маданият жана искусствону колдоо, төрөт мекемелерин медициналык жабдуулар менен жабдуу, Нарын облусунда фермерлерди даярдоо, Чүй, Ысык-Көл жана Нарын областарында чакан ГЭСтерди куруу, коомдук транспорт секторун колдоо, айыл калкына укуктук жардам көрсөтүү, туризмди колдоо сыяктуу багыттарды кучагына алат. Жогоруда аты аталган багыттар боюнча да иш жүргүзүү туура, бирок, көрсөтүлгөн иш чаралар айыл чарба продукцияларын өндүрүүчүлөрдүн абалын жакшыртуусуна жардам бергени менен, жеке дыйкан, фермердик чарбалардын айыл чарба азык түлүктөрдү көп өндүрүүсүн, сапатын жакшыртуусун камсыз кылбайт.

Биздин оюбузча, айыл чарбасын өнүктүрүүнүн программасы төмөнкү иш чараларды камтуусу керек:

- мал чарбасын туруктуу өнүгүүсүнө жетишүү жана өлкөдө малдын башын кескин көбөйтүү үчүн тоют базасын түзүү;
- айыл чарбасын узак мөөнөттөгү жана проценти төмөн кредиттер менен камсыз кылуу;
- айыл чарба продукцияларын кайра иштетүүнү колго алып, тамак аш өнөр жайын өнүктүрүү;
- айыл чарбасын техника менен туруктуу камсыз кылуу үчүн, өлкөдө трактор, комбайн, жүк ташуучу жана чөп таңгактоочу, айыл чарба шаймандарын чыгарууну уюштуруу;
- айыл чарба техникаларын ондоочу, тейлөөчү өндүрүлгөн продукцияны сатып өткөрүү, маркетинг кызмат көрсөтүү борборлорун жер жерлерде уюштуруу;
- малдын асылдуулугун арттыруу үчүн селекция ишин колго алуу. Мал чарбасын өнүктүрүүдө чет өлкөлүк алдыңкы тажрыйбаны пайдалануу;
- малды убагында эмдөө, дарылоо, малдын жугуштуу ооруларынын алдын алуу;
- өлкөнүн айдоо аянттарын, кайрак жерлерди өздөштүрүү аркылуу кеңейтүү;

- коңшулаш Өзбекистан, Казакстан, Тажикстандын чек арасында биргелешкен мал базарларды ачуу;
- өлкөнүн ичиндеги мал базарларды иретке келтирүү жана сооданы ыңгайлуу жүргүзүү үчүн шарт түзүү.

Баарыбызга белгилүү бүгүнкү күнү республика боюнча үлгү болоорлук шартты бар бир да мал базар жок, мал сатуучулар жана алуучулар, ачык асман алдында кышында суукка тоңуп, тизесине чейин чылада турса, жайында күнгө күйүп, тердеп кургап чанда турушат. Өкмөт жергиликтүү бийликтер акырындап болсо да айыл чарба өндүрүүчүлөргө шарт түзсө, алар өз кезегинде айыл чарба продукцияларын көп өндүрүп, өлкөнүн азык-түлүк коопсуздугун камсыз кылышат деп ишенүүгө болот.

Пайдаланылган адабияттар

1. Абдуразаков И.А. Размышления. Ой-толгоолор. Б.: 2007-560с. 331 бет
2. Доклад о развитии человека за 1997г. Нью-Йорк Оксфорд Оксфорд юниверсити пресс 1997-247с. 5 бет
3. Либин Э. Кыргызстандагы МАШАВ программасы жөнүндө// Жаңы чектер №2(6) май 2004ж. 53 бет
4. Капитализм на Востоке во второй половине XX в. М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН 1995-603с. 477-478 беттер
5. Народное хозяйство Кыргызской ССР в 1987 году: Статистический ежегодник// Госкомстат Кирг.ССР – Ф.: Кыргызстан, 1988-264с. 105 бет
6. Экономика Кыргызской Республики Б.:КТУМ,2003-487с. 67 бет
7. Народное хозяйство Кыргызской ССР... 107-109 беттер
8. Итоги учета скота и домашней птицы по Кыргызской Республике на 1 января 2009года // Национальный статистический комитет КР Б.: 2009-119с. 7 бет
9. Максаковский В.П. Географическая картина мира Часть 1. Ярославль 1995-320с. 227-228 беттер
10. Максаковский В.П. Көрсөтүлгөн чыгарма... 230 бет
11. Закиров А.З. Основные проблемы обеспечения продовольственной безопасности Кыргызстана // Реформа. Международный ежеквартальный научный экономический журнал №1 (37) январь-март 2008. 16 бет

Рецензент: т.и.д., профессор Досбол Нур уулу